

ФІЛОСОФ У РИМІ

ОПОВІДАННЯ

З англійської переклав
Ростислав ДОЦЕНКО

1

Цього лагідного з вигляду чужинця в сірому плащі грецького філософа, що стояв перед винарнею, смикали всі, кому не лінки. Звичайно філософ — це заятий мандрівник, з язиком гострим, як бритва, і з нюхом, як у хижого птаха. Але цей здавався неосвіченим і простакуватим — одне слово, селюк.

— Ради пекла, звідкіля ти родом? — спитав його Скорпус. — Можна подумати, що ти проспав тисячу років і оце щойно прокинувся!

— Я з Міконосу, острова в Егейському морі. Це не дуже великий острів, але досить знаменитий. Там, коли хочете знати, поховано титанів, що напали на небожителів, — під нашими гранітними скелями, які скинув на них бог Геркулес. А ще ми показуємо прибульцям гробницю Аякса, одного з героїв троянської війни.

Після цього філософ заходився цитувати Гомера, але Скорпус урвав його.

— Ти зовсім не з Міконосу! — ущипливо мовив він.

Філософ почервонів:

— Звідки тобі знати?!

— Та досить глянути на твою чуприну! *Musoni calva omnis juventas!*.. Міконосці лисі, мов гарбуз.

— Так, — погодився філософ. — Визнаю, мої предки з афінян. Вони політичні біженці. Я з своєю буйною кучмою і справді вирізняюся, навіть у нас на острові. Зате жінка й діти в мене геть лисі.

Він проказав це так поважно, що ми аж зареготали.

— А досі ти подорожував? — запитав я, коли сміх ушух.

— Кілька років тому слухав курс філософії в Афінах. Звідти поїхав на олімпійські ігри. Враження — незабутні! Як каже Гомер...

Роберт Грейвз (1895—1985) — англійський прозаїк і поет ірландського походження. Автор кількох романів з життя античного світу й Давнього Сходу (серед них — «Я, Клавдій», «Божественний Клавдій і його дружина Мессаліна» — обидва 1934 р.), багатьох оповідань. «Філософ у Римі» — із збірки оповідань 1967 року.

— Не треба про Гомера, ми не збираємося його купувати. А якісь путні змагання в Олімпії бачив?

— О добродію!.. Я бачив там щось неймовірне! П'ять днів поспіль, і всі такі насичені!.. Насамперед складання пожертв і класифікація учасників. Потім — змагання сурмачів. О небо, побачили б ви їхні роздерті, мов свинячі пухирі, обличчя — жили на скронях понапиналися, очі вибалушені... Виграти мав один чоловіча з Сіцилії, але судді його дискваліфікували. Проти нього висунули звинувачення, нібито колись у Сіракузах він ударив жерця й відбував ув'язнення. А в олімпійських змаганнях мають право брати участь лише вільнонароджені греки з бездоганною репутацією. Але ж, о боги, як він сурмив!.. Можна було оглухнути. Потім, щоб розпалити в нас цікавість, провели перегони хлопців. Два дні на тому стадіоні у вигляді підкови промайнули, як одна мить! Зібралось не менше сорока тисяч глядачів з усього грецького світу. Ми поставили намети й приємно так збавляли час над річкою. А третій день був день чемпіонів. Біг на двісті ярдів, біг на чверть милі, змагання з ходьби на дві милі. Класична боротьба. Перегони воїнів, озброєних щитами й списами, — мій земляк із Міконосу досяг тут фінішу третім. Бій навкулачки в твердих рукавицях. Вільна боротьба. І все таке величне! Учасники змагань тренувалися роками.

— Змагання з ходьби! — погордливо пирхнула Буфотілла, зеленоока Скорпусова подруга. Мізинцем і великим пальцем вона вишукано висякала носа й витерла руку об мого плаща. — Лівою-правою, лівою-правою! Лікті шурхають, у легенях хрип, очі невидущі!.. І так коло за колом... Жахливішого видовища годі собі й уявити!

— Ох, любі жіночки! — зітхнув філософ. — Усі ви однакові. Вдаєте, ніби зневажаєте олімпійські ігри, бо вам під страхом смерті заборонено їх спостерігати!

Буфотілла здивовано перевела на нього очі:

— Заборонено... під страхом смерті? Це ж чому, чоловіче?

— А тому, шановна, що на олімпійських іграх спортсмени виступають голяка, — пояснив філософ.

— О ласкава Венеро, що ж тут страшного?! Хіба ви в Греції не купаєтесь у громадських лазнях голі разом з жінками?

Тепер настала черга філософа вражено втупитись у Буфотіллу.

— Що, хіба не правда? — докинула Буфотілла.

Скорпус, який принагідно чував дещо про олімпійські ігри, перевів мову на інше:

— А винагорода там, певне, великі? Призи солідні?

— Ні, добродію. В усіх видах змагань винагорода однакова: вінець з оливкового віття, стятого золотим серпом зі священного дерева.

— Атож, атож, це, звісно, винагорода символічна. Але скільки вона означає, якщо перевести на готівку? Ти ж не запевнятимеш, що ті люди роками тренуються і приїжджають до Олімпії з усього грецького світу тільки з надією виграти жалюгідний вінець із оливкових гілок, яких вони можуть десь наламати собі й самі!

Філософ осудливо посміхнувся.

— Ми — греки, а не варвари, — сказав він.

— Ну то й що? Хіба в Олімпії не продають наперед результатів боротьби чи перегонів?

— Перед початком змагань усі учасники вчисто присягають, що цього не робитимуть. Біля вівтаря олімпійського Зевса, на очах у численних суддів.

— А якщо хтось порушить присягу?

— Судді накладають на нього великий штраф, і неслава падає на те місто, від якого він виступає. В Олімпії обабіч сходів до храму стоять два ряди бронзових статуй, поставлених саме за рахунок штрафів із присягопорушників, які намагалися грішми купити собі перемогу. Довгі ряди дуже дорогих статуй.

— Дякую, — мовив Скорпус, — виходить, без грошей і там не обходиться. Як і всюди. Я так і думав.

Усі засміялися, тільки філософові це не здалося смішним.

— Я правду кажу, — провадив він. — І на кожній статуї викарбувано нагадування, що олімпійські ігри започаткував Геркулес як змагання між мужами, а не між грішми, і що боги завжди викриють обман.

— Та годі тобі базикати! Буфотілла ось починає вже нудитись, еге ж, люба? Ти краще розкажи нам про перегони на колісницях. Адже це — окраса будь-яких змагань.

— Але не в Олімпії. Коли ми говоримо про попередні олімпійські ігри, то їх визначають імена переможців у бігу, бо для нас біг — найдавніший і найголовніший вид спорту. У перегонах на колісницях перемоги може й трухлявий владар Кадіса чи провінції над Чорним морем, який доти й Греції не бачив, але випадково має добру стайню. А от у бігу перемагає людина. Саме людину потім оспівують поети, а не запряг дурних коней. Через це ми, філософи, зневажаємо перегони на колісницях: вони підривають сам олімпійський принцип, який твердить, що чоловічий гарт не можна замінити грішми.

— А чи не забуваеш ти про тих, хто править колісницями? — лагідно поцікавився Скорпус, поглажуючи свого довгого носа. Котрийсь інший представник його фаху тут-таки, на місці, й уклав би цього філософа, але він, Скорпус, умів пробачати.

— Чому ж, не забуваю, — відповів філософ. — Колісничі, звісно, витискують зі своїх запрягів усе що можна. Проте в Олімпії на них не дуже звертають увагу. В цих перегонах немає ніякої небезпеки: їздовий, що зумисне зіткнувся б із колісницею суперника, покрити би себе ганьбою довіку!

Ми всі знов пирснули сміхом, а Буфотілла вигукнула:

— Ради всіх богів на небі і в тартарі! От народ — самі пестунчики! Не дивно, що наші римські легіони пройшли крізь вашу землю, як шворка крізь сир! Скорпус, аж за черево тримаючись від сміху, промовив:

— То розкажуй же далі про ці ваші найетичніші перегони на колісницях! Скільки кіл треба обійти?

— Кіл? Тільки одне... як за часів Гомера.

— Ще раз згадаєш Гомера — зчиню крик! — вереснула Буфотілла.

— І довге те коло? — запитав Скорпус.

— П'ятсот ярдів.

— І оце ти називаєш спортом?!

— Авжеж!

— Тоді ти повинен побачити сьогодні римські перегони, це підвищить твій освітній рівень. Візьми його під свою опіку, Глабріоне, гаразд? І подбай йому про місце серед «сім'ї».

Я запевнив, що зроблю все, як він сказав. Повз нас саме проходив гурт молоді із знатних родів, усі з відзнаками фракції блакитних. Побачивши Скорпуса, вони бурхливо привітали його, підхопили на плечі й понесли с собою.

— Що це за візирець людської досконалості, з яким я мав честь розмовляти? — поцікавився філософ.

— Це Скорпус, славетний наш колісничий, найславетніший на кілька поколінь! Скорпус відвернув хвилю фортуни від фракції зелених до фракції блакитних і, відколи до влади прийшов нинішній цезар, здобув для нас тисячу сто перемог. Тепер у нього майже два мільйони золотом! Якби він щойно різнув тобі по горлу, коли ти говориш про колісничих, наче про сільських візників, думаєш, хто-небудь із римлян зважився б посвідчити проти нього? Аніхто! Коли йдеться про Скорпуса, всі охоронці й судді можуть іти собі під три чорти! Скорпус запанібрата із самим цезарем Доміціаном, дружини й дочки сенаторів за ним аж пишдять — а він од них відмахується, як від мух.

— Але ж він бодай знатного походження?

— Знатного? Його батько, раб із Йорку, служив у цезаревих стайнях. І коли хочеш знати, чому він зневажає перегони на колісницях в Олімпії так само, як і ви, філософи, то я тобі скажу: тому що він їздить сім кіл на арені Великого Цирку, де біля кожного стовпа чигає вбивство. Рідко так буває, щоб хтось із колісничих не зламав собі ноги чи руки. Десять перегонів, ну, може, двадцять, коли пощастить, але кінець кінцем кожен із них розбивається. А Скорпусові щастить просто неймовірно: за п'ять років тільки три серйозні uszkodження. Люди ніяк не збагнуть, чому він не кидає арену, маючи стільки перемог.

— А й справді, чому?

— Каже, що не хоче підвести публіку. Але, мені здається, річ не тільки в цьому. До публіки він у глибині душі ставиться зневажливо, як і всі досвідчені

колісничі. Гадаю, йому просто до вподоби отака гра зі смертю. Та, якби Скорпус покинув перегони, що б він робив, щоб і далі відчувати себе чоловіком? Хіба став би гладіатором...

Афіша на винарні сповіщала, що надвечір у театрі Помпея ітиме одна з комедій Менандра. Філософ захотів її подивитися.

— Ні,— сказав я,— туди ти не підеш.

— Чому? — здивувався він.

— З трьох поважних причин. По-перше, грецькі комедії грають у нас у перекладі латиною, а ти в ній слабак.

— Нічого, якось уторпаю.

— По-друге, наш театр видається тобі занадто великим. Я був у Греції, ходив до вашого театру. Щонайбільше дві тисячі глядачів. А тут буде мало не шістдесят тисяч! І всі балакають, бухикають, човгають ногами... Акторів ледве чути, навіть як вітер віє в твій бік. А з дальших рядів мало що й видно. Тим-то повіі в нас завжди виступають у жовтій одежі, діди — в білій, герой п'єси — у різнобарвній, купці — у бузковій, жебраки — в червоній і так далі... А в комедії, що йде сьогодні, буде видно лише з біса дороги декорації та чути лише найголосніші фрази й супровідні мелодії. Одне слово, оркестр грає, хор співає, Паріс танцює.

— А хто ж гратиме Паріса?

— Головний актор, за яким шаленіє наше жіноцтво. Своїми курбетами на сцені він виражає все — страх, біль, хтиву пристрасть, синівську прихильність, банальний гумор, підступні хитрощі. І весь час розмахує руками. Менандр у могили перевернувся б, якби побачив, що тут виторвають з його віршами, а ти ж, мабуть, шануєш Менандра? Наші акторки роздгаються догола, щоб домогтися найбільшої правдивості. У нас тут будь-які прийоми дозволяються. Знаєш, часом ця ліберальна освіта таки дається взнаки... Ось, скажімо, недавно з дозволу цезаря в останній дії «Лауреолуса» у ролі розбійницького ватага виступив один засуджений на страту, і його по-справжньому розіп'яли на сцені.

— А яка ж третя причина?

— Третя найважливіша! Скорпус сподівається, що сьогодні ти дивитимешся у Великому Цирку перегони на колісницях. Тобі ясно?

Ми перекусили у винарні поблизу цитаделі кров'янку з хлібом. Великі перегони мали розпочатися аж через дві години, отож я вирішив показати ще філософові амфітеатр покійного цезаря Тіта, відомий усім під назвою Колізей. Я маю там два власних місця з тиністою боку і, навіть якщо забуду квитки, завжди можу ввійти на правах члена Скорпусової «сім'ї». Я служу в Скорпуса римарем і особисто відповідаю за віжки й посторонки в упряжі його коней.

Ми пішли через Форум. Якась знадлива дівчина у ліловій шовковій сукні, з браслетами й нашійниками, що важили разом добрих півфунта, спокусливо взяла філософа під руку.

— Може, прогуляємося, Сократе? — мовила вона до нього. — Я поставила б тобі кілька скрутненьких запитань!

Я рішуче став поміж ними і спровадив ту дівку геть.

— Чому ти її відшив? — поцікавився філософ.

— Не хочу, щоб приятелі побачили мене в компанії філософа й повіі...

— А я думав, повіі завжди ходять у жовтому,— зітхнувши, сказав філософ.

От наївність! Я зафіксував це собі в пам'яті — буде чим розважити Скорпуса!

Стояла обідня пора. Колізей був напівпорожній — тисяч тридцять глядачів, не більше. Звичайно в ці години показують абиякі видовища — номери зі звірами або акробатами. Але цього разу, на щастя, йшли «неминучі вбивства». Це такий собі дотепний різновид страти, і приречені віддають належне вигодам, що їх із цього мають. Смерть настає швидко, до того ж багатьом із цих безталанних випадає нагода, перше ніж заб'ють його, забити ще когось. Того дня у списку стояло десять злочинців — розбійники, кровозмісники, палії та батьковбивці. Гурт негідників, серед якого неабиякою вродою виділявся Юлій Ферокс, бандюга з Сіцилії. Жінки з рядів махали йому шарфами, знаючи, що коли його ловили, то в останню хвилину він ужекав трьох солдатів та одного сержанта. Його виступ був третій.

Вдарили в литаври, і видовище почалося. На арену випустили голого батьковбивцю. Він безтямно розглянувся довкіл: ворота вже замкнено, огорожа

така висока, що не перелізеш. Аж ось велично виступив при повній зброї, з мечем і щитом ще один злочинець — збожеволілий мавр із Танжера, що підпалив багатокімнатний будинок, унаслідок чого загинуло чимало людей. Добре попобігавши, він таки настиг свою жертву, але номер закінчився невиразно: батькобвиця у відчай вирвався, подерся на огорожу, впав і вбився. Тоді два охоронці роззброїли мавра й віддали його щит із мечем Юлієві Фероксу. Не встиг мавр і трьох кроків ступити, як Юлій прошив його мечем.

Гріш ціна такій розвазі. Але тепер настала черга Юлієві стати жертвою: його роззброїли й віддали на поталу якомусь катюзі з Сабінського узгір'я. Юлій, однак, здаватися не збиравсь. Хоч голий, у чому мати народила, він відбив напад, хитнувся назад і щосили стусонув сабінця під бік. Меч у того випав з руки. Юлій ухопив сабінця нижче пояса, вирвав щита й гильнув ним супротивника в скроню. Тоді підвівся й підійшов до охоронців.

— Обійдусь і без цього! — недбало кинув він, віддаючи їм щита й меча. — Наступний клієнт!

Зірвався шквал оплесків. Тепер перед сіцліійцем постав запеклий горлоріз-неаполітанець. Та Юлій хитрим маневром повернув супротивника обличчям до сонця, нахилився, сипнув йому в очі жменю піску, а тоді з розгону кóпнув між ноги. Так блискавично він здобув третю перемогу.

Знову шалені овації. Матрона, що сиділа нижче від мене, пискляво сказала до свого чоловіка:

— Ох, Тулію, коли б у тебе така конституція, як у цього розбійника, я була б просто щаслива!

— А коли б я ще вмів копати так, як він,— буркнув Тулій,— то хутко виликував би твоєю сверблячку!

З жалюгідним тосканським жевжиком, засудженим за згвалтування власної небоги — теж мені гладіатор! — Юлій упорався завиграшки. Він тільки підійшов і сказав:

— Дай-но сюди зброю, хлопче!

Отак спокійнісінько він позичив у тосканця меча й одним помахом відтяв йому голову.

— Наступний!

Новим супротивником був теж бандюга, колишній поплічник Юлія, що виказав його блястям, марно сподіваючись у такий спосіб заробити собі прощення. Поки вони борюкались, Юлій дістав три рани від меча, але невдовзі меч був уже в нього, і він, перше ніж спровадити зрадника на той світ, безжально відрубав йому вуха, ніс і руки. Публіка посхоплювалася з місць, захоплено верещала й благала милосердя. Але в цьому видовищі страта була неминуча. Отож Юлій, зрештою, сам позбавив себе життя. Тепер, коли він помстився відступникові, йому було наче й байдуже до власної загибелі.

— Можу тебе привітати! — заявив я філософові. — Новакові щастить! За цілий рік це найкраще дійство, та ще й в обідню пору! Після цього справжно боротьбу й дивитись не варто. Хоча, якби виступав Гермес, то була б інша річ. З нього чудовий гладіатор. Але він зараз у шпиталі... Тут один, що спеціалізується на сіті й тризубці, покалічив йому ногу. А сам Гермес усяк уміє — і тризубцем, і списом, і мечем... Він і верхи може, й пішака. Завдяки йому всі ряди в театрі переповнені. Послухай, а може, з нас досить? Бо далі вже нецікаво: тільки негр-канатоходець, карлик верхи на цапові братиме перешкоди, й битимуться сікачами дві за щось там засуджені хатні господині.

Філософ, позеленілий на виду, сидів з міцно заплющеними очима, щоб не бачити, як добивають один одного решта стратенців.

Я знову штурхнув його:

— То ходімо, чи що?

— Де тут можна виблювати? — спитав він придушеним голосом.

— Що, занудило? А ще розводився про чоловічий гарт! — мовив я, проводячи його до виходу. — Що ж ти скажеш тепер про нашу мужність? Коли навіть римський розбійник здатний довести своє геройство, то хто ж тоді ми, справжні римляни, як ти гадаєш?

Він мовчав, аж поки ми вийшли з Колізею і минулася його млість. А тоді відповів:

— Геройство цього сіцілійського розбійника ще не свідчить про мужність простих римських громадян — виноторговців, акторів, римарів. Ось ти, наприклад, — чи брав ти участь у якій-небудь війні? Ні? А був у шторм на морі? Ні? Ну, то, може, ти вправляєшся боксом, хоча б у м'яких рукавичках?

Я заперечливо похитав головою.

— А який же ти любиш спорт?

— Тепер ніякий. Часом у лазні ми бавимося в м'яча, щоб добре впріти. Колись я частенько боровся, але кинув після того, як звихнув пальця. Що ж до боксу, то для достойних римлян це не забава, ми його полишаємо гладіаторам. Потовчені вуха та поламані носи гарним жінкам не подобаються. А гладіаторам байдуже до власного вигляду, вони запросто пускають у хід навіть зубчасті кастети. Недавно я бачив, як Гермес нападав на здорового чорного ведмедя... І забив його. Лівою з кастетом загилив йому в морду, а правою в зуби.

— Виходить, замість вас відвагу повинні виявляти раби, злочинці й злидарі?

— Думай і так, коли хочеш. З філософом я не сперечатимусь.

— А це правда, — запитав ще грек, — що в Колізеї день у день кидають на розтерзання голодним левам цілі гурти іудейських містиків?

— Правда, а чого ж. Раннім-рано, як тільки відчиняють брами. Спускають їх туди в клітках. Але на це мало хто ходить дивитись, бо там нема за що закладатися. Та й видовище жалюгідне. Ці християни — так вони себе називають — і не пробують боронитися. Коли їх випускають з кліток, вони падають навколішки, моляться й співають. Диваки, еге ж? Тільки вони, здається, не зовсім іудеї: я чув, їм вільно їсти свинину.

Коли ми змішалися з натовпом, що квапився до Великого Цирку, то побачили, як двоє охоронців громадського порядку волочать за руки й ноги, лицем униз, до буцегарні якогось обідранця.

— Ставив заклад? — запитав я.

Охоронці, не зупиняючись, притакнули головами.

Філософ здивувався:

— Але ж у винарні один із тих знатних молодиків відверто ставив на Скорпуса десять тисяч золотих монет проти шістьох! То це у вас один закон для вбогих, інший — для багатих?!

— Ти нічого не зрозумів. Закон дозволяє іти в заклад не за все. Кожен, кого ввіймають на незаконному закладі, мусить заплатити штраф, учетверо більший від суми закладу, або відсидіти кару у в'язниці. Але на колісниці й на гладіаторів можуть ставити всі, до цього навіть заохочують. Я шкодую, що ти не побачив, як б'ються гладіатори в Колізеї. Треба було нам залишитись. Часом це така кумедія!.. Якщо без крутіства... Скажімо, ти ставиш на того, котрий із щитом. Закладаєшся, приміром, на свій місячний заробіток, і вони обоє б'ються щиро й безоглядно. Наглядачеві зовсім не потрібно шмагати їх батоном по литках і розпалювати. Публіка верещить: «Хапай його, блакитний!», «Забий його, зелений!» (Бо й тут у нас фракції: блакитна й зелена.) А потім: «Пали його!», «Смаж його!», «Здери з нього шкіру, обпай!»; «Сіллю його приправ!» Або: «Гей, стережися, зелений!» А під кінець: «Молодчага, впорав його!»... І вже бачиш — цей твій із щитом втоплює меч в черево зеленому... Розумієш, яка тоді радість у тебе на душі? Так наче ти забив його сам. І завдяки своєму блакитному приносиш додому добрячу шинку. Оце тобі чудовий приклад римського спорту: мужність у парі з грішми!

— Ну, — озвався філософ, гнівно обсмикуючи на собі сірого плаща, — ви, римляни, справжні мастаки, коли так умієте примусити нещасних мучеників забивати один одного вам на втіху! Чи ж у легіонах на кожних десять воїнів є хоч один вроджений римлянин, окрім старших воєначальників?

— Навряд. Недарма ж поет Вергілій чи, може, Ціцерон — уже не пригадую, хто саме, — назвав нас, римлян, расою панів, — безжурно відповів я.

2

Дорогою до Великого Цирку я звернув увагу філософа на позолочений пам'ятник на масивному мармуровому п'єдесталі.

— Бог сонця? — поцікавився він.

Я осміхнувся.

— А його ніс і підборіддя не нагадують тобі нікого?

— Таки справді! Дивовижна схожість із твоїм приятелем Скорпусом.

— Бо це і є Скорпус!

Філософ так і застиг на місці.

— Колись, — суворо мовив він, — вважали за великий гріх отаке вшановування смертних, навіть царів. А тепер, бач, дійшло до того, що позолочену статую колишнього раба можеш прийняти за подобизну бога!

— А що ж тут такого? Фракція блакитних поставила цей пам'ятник на честь тисячної перемоги Скорпуса. Якби боги так обсипали золотом своїх шанувальників, як Скорпус блакитних, то релігія ніколи б не підупала!

Філософ попросив пояснити йому, що ж воно таке, оці наші фракції, — завдання, навіть для мене, чоловіка немолодого й досвідченого, важкувате.

— Розумієш, — почав я, — фракції відрізняються одна від одної своїми кольорами. Є зелена, блакитна, біла й червона фракції, і такого самого кольору й відзнаки в її прихильників. Синдикат мільйонерів тримає у своїх руках чотири стаїні перегонових коней. Зелена фракція виступає у спілці з білою, блакитна — з червоною. Ти сам помітиш, що найчастіше трапляються відзнаки зеленої і блакитної фракцій, хоч це зовсім не означає, що менш поширеними барвами можна злегковажити. Білі й червоні колісничі допомагають на стадіоні своїм спільникам і чинять усілякі перешкоди супротивникам.

— А чи мають ці кольори якесь глибше значення?

— Та начебто ні...

— Я тут, здається, тільки один такий — без відзнаки!

— Це довга історія, — промовив я. — Кілька поколінь тому в нас точились одна за одною громадянські війни, і всі з політичних причин. Тривали ці війни доти, доки республіка впала й Август став цезарем. Відтоді весь час, як не лічити невеликих заворушень після смерті Нерона, панує мир. І ніякої тобі політики! Рим через це багатіє просто неймовірно! Збагачується коштом рабів і торгівлі. Це і є оте «добре життя», про яке мріяли наші предки. Вільні громадяни працюють лише до полудня, і то тільки кожен другий день. Вони мають змогу купувати чого тільки душа забажає, і все одно у них зостається досить грошей, щоб ними побрязкувати... Звідси постає нова проблема: як збувати час, вільний від праці? Щодень благословенна пополуднева пора, що другий день — і дополуднева теж. Моє щастя, що я зв'язаний з видовищами і завжди маю чим сушити собі голову.

— Я купував би книжки! — запально озвався філософ.

— Книжки? Ну звісно, ти ж грек. Ми, римляни, книжок не читаємо. Хіба лиш як хворіємо. Десь-інде люди, не маючи ні праці, ні грошей, знічев'я кидаються в політику. Але тут вони позбавлені навіть цієї забави. Бо й цезар не може загнати всіх на спорудження величезних пірамід — адже саме в такий спосіб, коли не помиляюся, фараони розв'язували в себе проблему вільного часу. Якби цезар тільки спробував, його б нишком уколошкали. Тим-то він воліє оплачувати дармові видовища — змагання гладіаторів та перегони на колісницях — і дозволяє фракційне політикування: це куди безпечніше, ніж політикування партійне. Належачи до котроїсь фракції і маючи змогу завиграшки збити собі з готівки маєтність, тільки дурень прагнув би змін у державному ладі.

— Як це збити маєтність?

— Та закладаючись, а як же ще! Кожен може пристати до блакитних або до зелених, і хоч обидві фракції однаково шахраюваті, закладова машина працює справно.

— Але, мені здається, бути вічним глядачем — це деморалізує.

— Щодо цього цезар з тобою згоден. Недавно він проголосив запровадження через кожні чотири роки римських ігор на взірць олімпійських — очевидно, сподіваючись, що ми всі захопимосся спортом! Та навіть якщо й навколо цього поутворюються фракції, хоч воно й не дуже ймовірно, я не думаю, що спорт має майбутнє. Окрім шлягерів та театральних танців, Рим цікавлять передусім секс, гладіатори, перегони на колісницях і заклади: ми не вдаємо з себе грецьких ідеалістів!

Увагу філософа привернуло наліплене на стіні оголошення про півнячий бій, а насамперед про те, що битиметься й півень з Міконосу. Філософ затявся конче потрапити в цей мініатюрний Колізей, де дозволено було йти в заклад тільки на ліщинові горішки. Біля входу стояли охоронці громадського порядку. Публіку

становила жиброта в латаних і брудних плащах, хоча ставки були чималенькі. Ані ця потолоч, ані сморід, ані соромітні мальовидла на стінах філософові не вадили. Довелося мені подивитися з ним аж три півнячі бої, поки голомозий земляк мого супутника виставив нарешті свого півня-міконосця.

На вигляд той півник був мізерний, але — о боги! — такий завзятець! Його супротивник, високий танагрський півень, ураз розчухрав і закривавив йому всю голову. Проте міконосець уперто не схилив свого кучого гребеня й бився, мов орел. І невдовзі таки покарав танагрійця: підскачив, блискавично відкинувся назад і гострою шпорою пробив йому череп.

— О небо, оце удар! — захоплено вигукнув філософ і заходився розхвалювати півня-міконосця, наче той урятував від поразки всю Грецію.

Я пожартував:

— А бачиш, уже й ти починаєш дивитися на спорт як справжній римлянин! Тепер тобі ясно, чому нам так любо спостерігати, як гладіатори забивають один одного нам на втіху?!

У нього була готова відповідь:

— Але ж хіба півнів навчать у гладіаторській школі? Хто їх примушує битись в'язниці або галер? Хто стоїть над ними з батогом? Півні б'ються на смерть з власної волі, така в них натура. І чи на подвір'ї, чи на арені — їм однаково.

— Е, ти, бачу, недооцінюєш наших гладіаторів, — осмикнув я філософа. — Скажімо, Гермес, проводир блакитних у Колізеї, — це природжений убивця. Він розкошує з кожної хвилини на цім світі, окрім тих днів, звичайно, коли лежить у шпиталі.

Крізь люду Тітову арку ми проштовхалися до Великого Цирку. Опіmus, гладкий проводир фракції блакитних, стояв перед дверима своєї контори, нетямлячись від гніву.

— Спізнюєшся, Глабріоне! — гаркнув він на мене. — Ану, перевір упряж! Зараз же! За чверть години початок.

— Я перевіряв перед обідом. І Скорпус був зі мною. Можеш у нього спитати. Та й Зенон весь час стежить за упряжжю.

— Зенон! Що мені Зенон! — не вгавав Опіmus. — Звідки я маю знати, чи можна на нього покластися? Зенон із червоної фракції, він служить не в мене. Хіба ти не чув, що на ці перегони поставлено мільйон золотих монет? Ще раз перевір усе! І швидше!

Я пішов до будівлі, де зберігалася упряж. При стаєнному охоронцеві відімкнув ключем двері й перевірив усе ще раз. Оздобленої золотом та інкрустованої ляпіс-лазур'ю і бірюзою колісниці мені не треба було пильнувати — навіть за кільця від упряжі я не відповідав. Але посторонки — це лежало на мені. Я неквапно перебрав пальцями всі тридцять ярдів нової-новісінької бичачої шкіри, твердої і водночас податливої; в тих місцях, де з'єднувалися кінці, їх було двічі прошито жилкою з лисячої кишки. Далі віжки, теж новенькі. Упряж міцна, тільки занадто роззяцькована. Терпіти не може, коли добру шкіру покривають усілякими наліпками, оздобами та амулетами. Та якщо вже глядачі полюбляють такі дурниці... І нарешті, бронзові вудила. Щоразу перед початком перегонів я мав обмивати вудила — на той випадок, якби їх хтось намастив якимсь дурманом. Воду я брав із запечатаного глечика. Стаєнний охоронець не спускав з мене очей.

— Все гаразд, добродію! — доповів я Опіmusові.

Хлопці з обслуги викотили Скорпусову колісницю, прикріпили дишло, запрягли коней. Першою обабіч дишла стояла пара мишастих фессалійців. Потім бічні коні — двоє гнідих. Перегонова траса завжди пролягає проти руху сонця, і бічних коней міцно прикріплюють до кілець праворуч. Загін стаєнних охоронців похмуро пасе очима обслугу. У Цирку ніхто нікому не довіряє.

А зараз я викажу вам одну нашу фракційну таємницю. Ми, блакитні, пригощаємо наших огирів ячменем, домішуючи до нього дрібно посічену сиру конину, що робить з них канібалів. Пам'ятаєте, як цар Діомед, що потім загинув від руки Геркулеса, годував своїх шкап людським м'ясом? Колись я з цього сміявся, гадаючи, що це — поетична вигадка, а тепер знаю, що коні люблять м'ясо.

Зелені ще не відкрили, чому Скорпус, незалежно від того, що він прекрасний колісничий, за кожним колом виграє додаткових півколісничі. Яких тільки збуджувальних засобів вони не давали своїм коням, навіть приперчених устриць! Але це — ніщо проти сирі яловичини або конини!

Ось вийшов зі своєї роздягальні Скорпус — у туніці з голубого, як небо, шовку, в шоломі, у сандалях із зашнурованими на литках ремінцями. В руках кинджал і батіг, ніс закопилений, підборіддя гордовито задерте.

— Усе готове? — спитав він Опімуса.

— Усе готове, майстре. А ти як?

— Отак, як бачиш.

Я повертаю замріяного філософа до дійсності.

— Ти ставиш на нього?

— Я зроду ні на кого не ставив... Навіть на півнів.

— Що?! То ти в цьому ділі новак? Новакам завжди везе. Ради неба, вділи й мені свого щастя, піди за мене в заклад! Присягаюся, я віддам тобі половину виграну!

— Це суперечило б моїм засадам.

— А щоб тебе з твоїми засадами!.. На ось гаманця, у ньому дев'яносто шість золотих монет. Біжи он туди до зелених і постав на Скорпуса! І зареєструй свій заклад. Зелені й досі вірять, що виграє Таллус, отож простеж, щоб вони поставили не менше за тебе! Заклад новака, о боги! Я ще зроду не бачив, щоб заклад новака не приніс готівки. Коли ти, філософе, не допоможеш мені, то я так тебе огрію, що місця собі не знайдеш!

Вельми неохоче міконосець узяв гаманця й поставив мої гроші на Скорпуса, обумовивши рівний заклад.

Потім ми посідали на мармурових лавах у першому ряду, де вже сиділа «сім'я» Скорпуса — його тренер, стельмах, старший стайничий, ветеринар і зеленоока його подруга Буфотілла. На трибунах повсюди діє принцип: «Хто перший захопив, той і сів». Цей принцип не стосується тільки огороженої цезарської ложі та рядів, відведених для сенаторів, усіляких достойних громадян і таких фракційних функціонерів, як ми. Саме з цієї причини тисячі уболівальників ще з вечора займають черги, щоб увійти, щойно розчинять брами при сході сонця, й захопити кращі місця. Бо через годину лишаються вже тільки стоячі місця. І ніколи не знаєш, хто стоятиме чи сидітиме з тобою поруч. Зі своєю майбутньою дружиною-сірійкою я познайомився саме в черзі до Цирку.

Неподалік, по другий бік проходу, засіла вже Таллусова «сім'я». Їх там здивувало, звідки серед нас узявся сірий плащ філософа.

— Що у Скорпуса спільного з філософією? — голосно розмірковували вони. — Філософією бавляться відставні воєначальники та державні діячі. Може, Скорпус теж збирається у відставку?

Нас це не обходило — нехай собі паморочать голови. «Сім'ї» завжди обмінюються взаємними дотепами та кпинами.

Філософ, ще й досі під враженням заповненого десятками тисяч глядачів Колізею, тепер, у Великому Цирку, просто очам своїм не вірив.

— Стільки тут людей! Стільки людей! — прицмокував він язиком, розглядаючись довкола.

— Майже всі місця зайняті, — мовив я. — Тисяч двісті п'ятдесят! І сам цезар Доміціан. Онде, в червоному вбранні й у золотому вінці. А при ньому улюбленець-карлик.

У цю мить я пригадав, що ветеринар натякав, нібито в нього тривожно на душі. В юрбі, як йому здалося, такий настрій, наче блакитним сьогодні не світить. Ми заходилися розпитувати ветеринара.

— Що означає «не світить»? Хто тут винен? Кажі ясніше! Ми всі вп'ятьох за все відповідаємо... А крім того, й сам Скорпус. А щоб він був у формі — це вже справа Буфотілли. Може, ти щось маєш проти Буфотілли?

— Хай тільки спробує! — враз наїжачилась Буфотілла.

— Ні, ні, не кажіть так! — запротестував ветеринар. — Це я тільки наче нюхом чую. Ці зелені сьогодні якісь з біса самовпевнені.

Нарешті залунали сурми, прокотились оплески, і на стадіон трюхцем в'їхали чотири запряги й стали в ряд перед стартовою мотузкою. Жеребкування виявилось

для нас невдалим. Скорпус витяг зовнішню смугу, і тому його червоному спільникові припала внутрішня смуга, а зелені й білі опинилися між ними, тобто колісниці стали від середини в такій послідовності: червона, біла, зелена, блакитна.

День був погожий, теплий, безвітряний. Величезний Цирк увесь переповнений, на стадіоні чистий жовтий пісочок. Колісничі нерухомо застигли, мов статуї богів, тільки ледь відхилились назад; віжки об'язані у кожного круг пояса, оздоблені відповідними барвами, коні б'ють копитами в землю. На довгому й вузькому п'єдесталі, навколо якого проходить перегонова траса, здіймається високий єгипетський обеліск, поставлений за наказом Августа, а з чотирьох його боків стоять мармурові постаті Нептуна, Геркулеса й Небесних близнят, а також бронзові статуї обожнених цезарів Августа, Клавдія та Веспасіана, кожен з яких у свій час щедро опікувався Цирком.

Цезар махнув хустинкою. Перегони можна починати. Ще раз засурмили сурми. Напнута мотузка впала, чотири батоги цвьохнули, як один, і колісниці зірвалися з місця, збивши хмару піску.

Спільник блакитного, червоний, маючи найзручнішу смугу, повинен будь-що першим доїхати до стовпа на повороті й узяти цей поворот якомога ширше, щоб у такий спосіб затримати білого й зеленого на їхніх смугах: це дало б змогу блакитному обігнати їх і завернути раніше, ніж вони. Я бачив цей маневр не раз, але здійснити його може тільки вправний колісничий. Але сьогодні червоний стартував трохи мляво, і білий перед стовпом притис його до огорожі, відкривши так внутрішню смугу Таллусові. А Скорпус, певний, що червоний без перепон дістанеться до стовпа перший, особливо не гнав свій запряг, отож коли він промчав повз білого на повороті, зелений уже набагато його випередив. (Ті два стовпи в кінцях огорожі зроблені з позолоченої бронзи: вгорі на кожному — рама, а на ній лежить сім великих дерев'яних яєць. Після кожного завороту передньої колісниці цезарський раб знімає одне яйце, поки їх не залишиться там жодного. Завдяки цьому учасники змагань і глядачі, не завдаючи собі клопоту з підрахунками, знають, скільки саме пройдено кіл.)

Початок був поганенький. Таллус вибився наперед уже на три колісниці й скінчив перше коло таким крутим поворотом, що колесом колісниці — я б міг заприсягтися! — черкнув позолоту з обох боків стовпа. За ним пронісся Скорпус, уже досить далеченько від білого, щоб зважати на нього, хоч зелена туніка попереду не могла його не турбувати. Ми аж потім довідалися, що ближчий до нас кінь з його першої пари був не в найкращому стані.

Ось позаду вже три кола, а позиції в учасників ті самі. Під кінець четвертого кола Скорпус кинув виклик і якийсь час мчав уже впорівень із зеленим, але вирватися на внутрішню смугу на повороті таки не спромігся.

Уже зняли чотири яйця. Уже й п'яте!

— *Ag'ut prima debelas!* — гукнув раптом Скорпус, їдучи за зеленим. — Зроби те, що не вийшло на першому повороті!

Червоний зрозумів. Відчайдушно шмагаючи коней, він цим разом дав на повороті широкого косяка й затримав зеленого. А Скорпус так спритно вирвався вперед, що його бічний кінь аж тернувся лопаткою об задник колісниці червоного. Але тепер Скорпус таки перейшов на внутрішню смугу, випередив зеленого й дістав перевагу на цілих три колісниці.

— *Successit et vicet!* — закричали блакитні. — Він уже перший і не поступиться!

Не стало вже шістьох яєць.

Однак білий тепер був перед самим Скорпусом, дарма що тільки на п'ятому своєму колі, й силкувався всіляко йому перешкодити. Зелений їхав третім. Потрапивши поміж двох своїх суперників, Скорпус наважився на сміливий крок. Він змусив бічних коней на останньому повороті взяти якнайширше, і це призвело до того, що білий втратив як батога, так і голову. Сплутавши Скорпусову колісницю з Таллусовою — в обох у них бічні коні були гніді, — білий у вирішальну мить завадив зеленому. Таллусове колесо налетіло на стовп, і колісниця розбилася. Таллус блискавично звільнився від повіддя, черкнувши кинджалом, і далі погнав коней, які волочили за собою уламки колісниці.

Вибухнув шквал вітальних вигуків і прокльонів. Блакитний був уже недосяжний. Тепер Скорпус міг дотягти до фінішу й ступою. Але він усе одно шмагав своїх переможних фессалійців, що мчали вже по прямій, коли раптом якийсь обшарпаний коротун перескочив через бар'єр і, вимахуючи кулачками, вибіг на пісок. Він став на самому шляху колісниці! Скорпус, гадаючи, що страх спонукає його в останню мить відсахнутися, не стримував коней і не пробував об'їхати шаленця. А той кинувся просто на голови буланам і, вереснувши нелюдським голосом, упав під їхні підкуті залізом копита. Бічні коні тим часом шарпнулись убік і перекинули колісницю. Скорпус злетів у повітря і вдарився шоломом у мармурову огорожу. Потім його ще волоком протягло повз фінішний стовпчик — на одне коло і п'ять колісниць поперед білого.

Зчинився неймовірний крик. Стельмах мало не задихнувся від жаху. Немов у кошмарі, до мене долинув мій власний зойк, так наче він вирвався у когось іншого. Скорпус, наш великий Скорпус! Таки загинув, розтрощивши черепа й скрутивши в'язи! Довга його гра скінчилася. Ми плакали, мов осиротілі діти.

Буфотілла зомліла, і над нею схилювся ветеринар. Та це й краще, що вона зомліла. Адже ми всі страшенно її любили. На новий рік вона мала вийти заміж за Скорпуса. Тож спробуй утішити її за таких обставин!..

Крик усе не стихав. Судді оголосили, що переміг блакитний. Хтось смикнув мене за рукав.

— Твої дев'яносто шість золотих монет виграли! — сказав філософ. — Я відмовляюся від своєї частки. Це була б ганьба — заробляти гроші на людській смерті!

Де ж тут логіка?! Адже після смерті ніхто перегонів не виграє, а з ухвали суддів недвозначно випливало, що Скорпус був іще живий, коли його протягло через фінішну лінію. Та мені було не до суперечок.

— Таке лихо! Таке нещастя! — бідкався я. — Немає вже Скорпуса! Кровожерні зелені, мабуть, сподівалися, що той лахмітник урятує їхні заклади. Бідолашний самогубець, один-єдиний раз поставив забагато проти Скорпуса! Але я не вірю, що без чужої допомоги можна перелізти через бар'єр!

У цю мить ударив постріл із цезарських катапульт, і на публіку сипонула злива жетонів. Декотрі з них означали гроші від однієї золотої монети до сотні, а декотрі були ще більшої вартості, становлячи такі дарунки, як сільські маєтки, будинки, крамниці, інше нерухоме майно, що його цезар конфіскував у вигнанців або діставав згідно з чийось заповітом.

— З мене вже досить! — різко вигукнув філософ. — Завтра ж вертаюся на Міконос, якщо ласкаві боги допоможуть мені туди добратися.

Аж раптом ласку богів — і то яку ласку! — засвідчив найдивовижніший збіг обставин. Жетон ударив у голову якусь жінку, що сиділа поперед нас, і, відскочивши, впав просто на коліна філософові. Цей жетон давав право отримати дарунок у вигляді п'ятдесятитонного купецького судна! «Зичлива фортуна» у цілком справному стані стояла на якорі в Неаполі. Ну, хіба ж не правда, що новакові щастить? Тим більше, що через п'ять днів вийшов цезарів едикт, за яким усіх філософів з Риму було викурено!

Спорожнілий після Скорпуса трон посів Таллус. Ми, блакитні, тепер не часто виграємо. Та й перегони вже не ті, що були колись; цезар з якихось своїх незбагненних державних міркувань утворив дві нові фракції — фіолетову й золоту. Наші збиті з плягу обліковці ставок уже зовсім не тямлять, як розраховувати, у кого кращі шанси.

І Колізей мені теж обрид. Гермес, мій улюблений гладіатор, зарано вийшов зі шпиталю й у першому ж бою дав себе порубати на шматки. Теж мені «добре життя»! Якщо ситуація найближчим часом не поліпшиться, я ще більш полисію з клопоту, й собі подамся, мабуть, на Міконос і засную там невеличку арену півнячих боїв.